

До спеціалізованої вченої ради Д 26.007.001
у Національній академії внутрішніх справ,
Солом'янська пл., 1, м. Київ, 03035

ВІДГУК
опонента

**кандидата юридичних наук, доцента Гребенюка Максима Олександровича
на дисертаційне дослідження Суденко Юлії Анатоліївни
на тему «Юридико-психологічна характеристика булінгу та його
попередження», поданого на здобуття ступеня доктора філософії в галузі
знань 08 «Право» за спеціальністю 053 «Юридична психологія»**

Актуальність теми дослідження. Значущість визначеної дослідженням проблематики зумовлена декількома суттєвими обставинами. По-перше, інтенсивні, багато в чому протирічні, цивілізаційні процеси в усіх сферах буття українського суспільства зберігають поляризацію прошарків населення, що передбачає групування молоді за певними консолідуючими ознаками (майновими, статусними, національними тощо). По-друге, притаманна молоді незрілість у гуманістичній і моральній сферах сприяє загостренню конфліктів у міжгруповій та міжособистісній комунікації. Врешті, класичний булінг в освітньому середовищі у вигляді цькування, приниження, переслідування окремих осіб певною групою набув нині такого розгалуження і проявів, що викликає занепокоєння та потребу в доволі жорсткому державному реагуванні. Тема обраного Ю. Суденко дослідження належить до базових напрямів юридичної психології – правової соціалізації особистості та психологічного супроводження попередження правопорушень. Однак дотепер вона практично не була об'єктом уваги науковців, принаймні в юридико-психологічному відношенні. Традиційно булінг розглядався як феномен, притаманний середовищу шкільного навчального закладу, і як проблема вирішувалася учасниками освітнього процесу – педагогічним колективом, батьками, учнівським активом, а наслідки насильства – як недоліки виховання, що потребують дисциплінарних заходів чи заходів батьківського втручання. Лише окремі випадки отримували належну правову оцінку, хоча й за відсутності

ВДСД НАВС	
Зв. №	5926
15	11
2021 р.	
кількість аркушів:	
осн. док.	9
додаток	—

нормативно-правових підстав. Відповідно, поза увагою залишались витoki і динаміка булінгу, кваліфікація групового посягання, психологія булерів, жертв і структури булінг-поведінки. Сучасні різновиди булінгу виходять за межі виключно школи, охопивши кіберпростір, спостерігаються на усіх рівнях освіти, у трудових і військових колективах, а їх наслідки стають усе тяжчими. Саме тому законодавець слушно відреагував на ці негативні зміни, запровадивши адміністративну відповідальність за вчинення булінгу та його провокування.

Відомо, що вперше проблематикою шкільного булінгу опікувались такі зарубіжні вчені: Д. Ольвеус, Р. Ковальські, С. Лімбер, П. Хайнеманн, Д. Лейн, Е. Міллер та інші. В царині вітчизняних дослідників належну увагу дослідженню групових форм насильства надавали А. Макаренко, І. Кон, А. Петровський, Д. Ельконін, І. Лубенець та ін.

Однак юридичні та суто психологічні аспекти проблеми не виявилися предметом ретельної дослідницької уваги, а методологія профілактичної, попереджувальної роботи стосовно специфічної булінгової поведінки взагалі не вивчалася. Хоча останнім часом певні позитивні зрушення відносно відповідальності за вчинення булінгу і спостерігаються (Доповнення до Адміністративного кодексу України – ст. 173-4), проте потреба подальшого удосконалення не лише Адміністративного, але й Кримінального, Сімейного та інших законодавств, регуляції порядку та змісту застосування відповідних превентивних заходів залишається вкрай нагальною.

Вищезазначені здобутки та недоліки в опрацюванні важливої (як у загальносуспільному, так і в теоретико-практичному значенні) проблеми насильства в дитячому середовищі у формі булінгу дозволяють характеризувати обрання Ю. Суденко теми дисертаційного дослідження **своєчасним та актуальним**.

Загалом теоретико-методологічний рівень викладу матеріалу роботи є доволі високим, авторкою вправно застосовано різноманітні методи наукового пізнання, ґрунтовно здійснено історико-гносеологічний екскурс проблеми,

проаналізовано законодавчі акти, конкретну судову й іншу практику, методологічно досконало здійснено збирання та інтерпретацію дослідницького матеріалу, аргументовано викладено авторську позицію, на підставі чого сформульовано низку теоретичних висновків та практичних рекомендацій, що і є вагомим внеском у юридичну психологію та визначає достатній ступінь наукової новизни. Переважна більшість висновків і пропозицій дисертантки заслуговують на схвалення й підтримку.

Достовірність та обґрунтованість наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. Архітектоніка дисертації є послідовною, раціональною, достатньо обґрунтованою та логічною, зумовленою предметом, метою та завданнями дослідження. Дисертація складається з анотації українською та англійською мовами, вступу, трьох розділів, що містять вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (204 найменування на 20 сторінках) і додатків. Повний обсяг дисертації становить 169 сторінок, з них обсяг основного тексту – 149 сторінок.

Перший розділ дисертації присвячений історико-правовому та науково-методологічному екскурсу щодо насильства стосовно дітей і безпосередньо в дитячому середовищі. Констатовано, що протягом багатьох років насильство стосовно дітей не було об'єктом не лише правової, але й суспільної уваги, хоча зазначений вид насильства суттєво впливав на суспільство і мав негативні наслідки, що вимірюються матеріальними, нематеріальними та трудовими втратами. Окремі громадські діячі та фахівці в галузі освіти й виховання опікувались цією проблемою і докладали певних зусиль задля її вирішення. Лише на початку 70-х років ХХ століття група скандинавських дослідників (Д. Олвеус, П.П. Хайнеманн, А. Пікас, Є. Роланд) розпочали вивчення явища насильства між дітьми у школі, якому згодом і дали назву «булінг».

Імпонує ерудованість дисертантки у хронології та змісті досліджень булінгу з часів досліджень Олвеуса до сьогодні, у тому числі в царині вітчизняних науковців – правників і психологів. Наводячи дані цих досліджень, Ю. Суденко здійснила їх критичний і порівняльний аналіз, виявила найбільш

вагомі ознаки булінгу, узагальнила й систематизувала виразні характеристики феномену.

Значну цікавість викликає підрозділ 1.2 дисертації, де дисертанткою здійснено доволі повний та ілюстративний аналіз окремих форм булінгової поведінки. Науковий, а подекуди й публіцистичний характер цього аналізу переконливо доводить, що такі спільні риси окремих форм булінгу – мобінгу, секстингу, хейзингу, як агресія, насильство, систематичність потребують термінового та актуального втручання з метою активної протидії та профілактики булінгової поведінки у зв'язку з її вкрай деструктивним, руйнівним щодо особистості дитини та загалом дитячого середовища характером. Дисертанткою доведено, що відсутність належного правового регулювання відповідальності за вчинення булінгу здатне викликати майже не кориговані зміни суспільної свідомості й суспільних взаємин. Зазначена небезпека нині виходить за межі побутового чи професійного комунікаційного простору завдяки поширенню інтернет-мереж, різних проявів кібербулінгу, анонімізації булерів, інтенсифікації трагічних наслідків цькування.

Значну цінність здобуткам дисертації надають матеріали другого розділу роботи, який цілком і повністю присвячено експериментальному дослідженню булінгу в дитячому середовищі. На значному дослідницькому, статистичному і репрезентативному матеріалі авторка аргументовано довела необхідність ретельної суспільної, наукової та юридичної уваги до роботи з дітьми на усіх етапах їх фізичного, морального й соціального зростання. Зокрема, нею з'ясовано започаткування проявів і налаштованості на булінг-поведінку вже у дошкільних виховних та освітніх закладах. Виявлено, що деструктивна агресивність дошкільнят закріплюється і переноситься на шкільні умови за відсутності контролю та активної корекційної роботи з ними з боку батьків та вихователів, які в багатьох випадках або не вважають ці проблеми вагомими, або ж виступають їх модераторами.

Підрозділ, в якому відображено дослідження динаміки і характерних проявів булінгу в школі, надає можливість зосередити прискіпливі зусилля

суб'єктів освітнього процесу на своєрідності причин, перебігу та наслідків булінгової поведінки у міру дорослішання дитини. Виявлені психологічні закономірності дозволяють персоналізувати роботу з психологічного втручання та корекції поведінки, надати цій роботі системного характеру.

Цілком зрозумілим має бути виявлене в дисертації занепокоєння великими показниками мобінгу – групового переслідування, цькування та знущання. Зокрема, якщо в царині вікової категорії 11–12 річних головним чином мобінг реалізується у формі словесних образ, прізвиськ та штовханини без намагання нанести фізичні ушкодження (82% дітей та 54% вчителів), то зі збільшенням віку опитаних групову фізичну травматизацію, групове презирство та цькування як у школі, так і поза її межами відзначають 70% учнів та 38% вчителів. Вважаємо доведеним у дисертації те, що слід враховувати об'єктивні психологічні закономірності, якими є групова ідентифікація, стратифікація та первинна корпоратизація – феномени, притаманні дітям середнього та старшого шкільного віку на рівні формування первинного досвіду соціальної взаємодії.

Цілком логічно Ю. Суденко наголошує на тому, що за булінгом нерідко стоять соціально-економічні чинники – майнове, соціальне та етнічне розшарування населення. Діти з сімей, що опинилися у складних життєвих обставинах і з малим достатком, націлюють свій негатив на більш благополучних однолітків, змушуючи їх відчувати страх та одночасно почуття власної неповноцінності порівняно з більш сильними і некерованими дітьми. В результаті цього виникають ситуації, коли діти з різних соціальних прошарків населення одночасно відчують негативні почуття одне до одного. Зазначені розбіжності особливо чітко декларуються дисертанткою в підрозділі, де досліджується булінг у шкільних інтернатних установах.

Врешті, третій розділ дисертації підсумовує результати проведеного теоретико-експериментального дослідження у вигляді системних і структурованих уявлень про напрями та можливості удосконалення правового регулювання відповідальності за вчинення булінгу в царині дітей з

урахуванням низки юридико-психологічних критеріїв, а також доцільних та ефективних заходів профілактики булінг-поведінки. Безумовно, позитивним надбанням цього розділу є міркування Ю. Суденко стосовно перспектив удосконалення Адміністративного кодексу в частині кваліфікації булінгу та цілком зрозумілих пропозицій щодо внесення коректив до Кримінального кодексу щодо визначених тяжких наслідків цькування для жертви і характеру вчинення самого правопорушення. Не оминула дисертантка увагою і можливості досить м'якого вирішення булінг-зумовленого конфлікту шляхом застосування інституту медіації. Нам здається цілком виправданою така позиція, особливо враховуючи вагомі компоненти психологічної детермінації булінг-поведінки.

Наукова новизна дисертаційної роботи Ю. Суденко визначається її пріоритетністю в Україні на монографічному рівні щодо структурно-системного дослідження теоретико-методологічних проблем і практично-орієнтованого доробку такого розповсюдженого та суспільно-небезпечного феномену, як булінг, наслідки якого потребують ефективного правового і психологічного втручання.

На підтримку заслуговують міркування авторки стосовно необхідності диференційованого підходу до визначення форми насильницького групового цькування та окреслення відповідних вчиненому кваліфікаційних ознак діяння.

Повнота викладення основних результатів дисертації в опублікованих наукових працях. Основні положення, сформульовані висновки та пропозиції дослідження відображено у матеріалах XV Всеукраїнської науково-практичної конференції з проблеми розвитку та функціонування державної мови (Київ, 28.11.2019) «Розвиток юридичної термінології на сучасному етапі. Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи»; у збірнику наукових матеріалів XXXVII Міжнародної інтернет-конференції Інновації науки XXI (Вінниця, 09.12.2019) «Булінг в українському законодавчому просторі»; у збірнику наукових матеріалів

Міжнародного круглого столу «Актуальні питання психологічного забезпечення діяльності Національної поліції та закладів вищої освіти МВС України» (Київ, 29.04.2021).

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що матеріали дослідження впроваджено та може бути використано у:

- *науково-дослідній сфері* – як цілісне комплексне дослідження правових та психологічних заходів, направлених на профілактику насильства щодо дітей у контексті ознак, що кваліфікують діяння як булінгове (акт впровадження);
- *правотворчості* – для удосконалення низки законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів у сфері регулювання відповідальності за вчинення булінгу, протидії та попередження (акт впровадження);
- *правозастосовній діяльності* – для підвищення ефективності заходів профілактики булінг-поведінки, застосування інших заходів превенції цькування дітей в освітніх установах (акт впровадження);
- *освітньому процесі* – під час підготовки лекцій, навчальних посібників з дисциплін «Юридична психологія», «Вікова та педагогічна психологія» (акт впровадження).

Оцінювання оформлення дисертації. Дисертацію оформлено згідно з вимогами Міністерства освіти і науки України.

Дискусійні положення та зауваження до дисертації. Численні здобутки та позитивні аспекти виконаної дисертації дозволяють позитивно оцінити рецензовану працю. Тим не менше, потребують уваги окремі суперечності та дискусійні положення, які, на наш розсуд, повинні бути додатково аргументовані або роз'яснені під час захисту дисертації, зокрема:

1. Згадувана авторкою на с. 16 дитяча жорстокість як «...стійкий і схильний до подальшого негативного розвитку феномен, який культивується виключно у стосунках з іншими дітьми» сприймається в контексті змісту підрозділу як системна якість булінгової поведінки. Насправді вона є лише одним з атрибутів агресії й насильства. Тому вважали б доцільним спочатку

розкрити сенс насильства та агресивної поведінки як родових понять булінгу, а вже в подальшому структурувати його атрибути: жорстокість, домінування, схильність до приниження, свавільність тощо.

2. В дисертації достатньо повно висвітлено нині діючі в передових країнах світу різного роду Програми, тренінги, системи просвітницьких і правових заходів протидії та профілактики булінгу. Однак авторкою не визначено, які саме моделі цих заходів, в якому обсязі та методичному супроводженні доцільно впроваджувати у практику діяльності працівників ювенальної поліції та шкільних офіцерів поліції України.

3. Вважаємо недостатнім висвітлення в дисертаційній роботі можливостей використання існуючих психологічних методик дослідження групової стратифікації; чинників, які сприяють формуванню дитячих і підліткових груп негативної спрямованості та відповідної психологічної методології переорієнтації групових цінностей. Зазначене могло б стати в нагоді працівникам ювенальної поліції та психологам у роботі з булінг-групами.

Перелічені вище зауваження стосуються дискусійних аспектів роботи або певних не цілком чітких формулювань, що не належать до основних, концептуальних положень дисертації і не можуть вплинути на загальну позитивну оцінку дисертації.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що тема дисертації надзвичайно актуальна, сформульовані автором висновки й рекомендації є достатньо аргументованими, вирізняються науковою новизною і мають не лише теоретичне, а й практичне значення.

Таким чином, рецензована дисертація є кваліфікованою науковою працею, що містить результати здійснених автором досліджень. Отримані Ю.А. Суденко нові науково обґрунтовані результати загалом розв'язують конкретне наукове завдання, що має істотне значення для юридичної та психологічної практики роботи працівників Національної поліції України щодо попередження та протидії боулінгу в закладах освіти.

Оцінка змісту дисертації, її завершеність в цілому, оформлення.

Зміст дисертації відповідає заявленій дисертантом науковій спеціальності (081 – «Право»), робота пройшла належну апробацію. Дисертація є кваліфікованою, завершеною працею, у якій не виявлено порушень академічної доброчесності. Дослідження підготовлено зрозумілою, юридично і літературно грамотною мовою. Оформлення дисертації загалом відповідає встановленим МОН України вимогам.

Отже, дисертація відповідає вимогам Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 року № 167, а її авторка – Суденко Юлія Анатоліївна на основі публічного захисту заслуговує на присудження їй ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 – «Право».

Опонент:

Начальник спеціальної кафедри № 2
Інституту Управління державної охорони України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
кандидат юридичних наук, доцент
«09» _____ 2021

Максим ГРЕБЕНЮК

Підпис засвідчую

Перший заступник
начальника Інституту
Управління державної охорони України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
кандидат юридичних наук
полковник

«09» _____ 2021 р.

Тарас БУЛЬБА

